

Презентація нової наукової праці історика-академіка Віктора Ідзя «Запорізьке козацтво, як національна еліта в Українській державі в середині XVII століття» 16 липня 2021 року в Інституті Східної Європи. ©

16 липня 2021 року відбулась презентація наукової праці доктора історичних наук, професора, академіка, директора Інституту Східної Європи(ІСЄ) Віктора Ідзя «Запорізьке козацтво, як національна еліта в Українській державі в середині XVII століття» з монографії «Запорізьке козацтво як національна еліта в Українській державі в XVII-XVIII століттях». Презентація присвячена Міжнародним військовим навчанням «КОЗАЦЬКА БУЛАВА», яку ініціював відділ «Міжнародної громадянської співпраці ІСЄ», зокрема завідувач відділу Олег Фецяк та доктор наук з державного управління, професор Інституту Східної Європи Василь Пасічник та інші...

З працею вже можна познайомитися на сайті Інституту Східної Європи, у Львівській національній науковій бібліотеці імені Василя Стефаника, а сьогодні у мережі ФСБУК.

Віктор Ідзьо

Запорізьке козацтво, як національна еліта в Українській державі в середині XVII століття. ©

У середині XVII століття у політичній історії Європи на політичну авансцену виступає козацтво і опановує в Україні усі стародавні адміністративні, соціально-економічні інститути влади, які відомі з епохи Русь-України IX-XIV століть. Козацтво і раніше було значною політичною силою, однак за наявності князівської верстви не могло домінувати в Україні і політично задовольняти вимоги українців. Це пов'язується багатовіковою традицією князівської першості з епохи Русь-України IX- XIV століть. В 20-30 роках XVII століття вигасає князівська верства і вищий політичний щабель в Україні посідає козацтво, стан який прирівнявся до класу шляхти і своєю силою енергії, витіснивши останню посів панівне становище в Україні[2,с.53-54].

Однак, якщо розглянути роль козацтва у XV- XVI століттях через призму кристалізації еліти, яка у подальшому відіграла велике значення у формуванні української держави, то згідно свідчень джерел, можемо зробити висновок, що козацтво XV-XVI не ставило завдання політичного домінування в Русь-Україні. Козацтво цього часу будучи в складі Речі Посполитої, відіграло роль оборонного війська східних кордонів Польсько-Литовської держави, водночас маючи певну автономію, гетьманат, саморегулюючи політичну владу, через реєстрове козацтво, самостійно підтримував міждержавні стосунки в Європі, що підвищувало його міжнародний статус. Тільки на початку XVII століття у часи енергійного гетьмана України Петра Конашевича Сагайдачного, який поставив політичну владу козацтва в Україні на вищий статус, у середовищі козацтва починає формуватися еліта, як виразник ідеї козацької державності. Козацтво наголошує А.О.Турбик виступає на політичну арену, як впливова політична сила, добре сформована як соціально-економічно так і політично[16,с.15,с.25].

Жоден із серйозних дослідників не заперечує провідної ролі Запорожжя у становленні української козацької держави і підготовки українського народу до національно-визвольної боротьби. Власне з часу, коли козацтво інтенсивно почало розбудовувати інститути української національної держави, його і треба вважати як політичний клас. Усі вище оприділені риси проглядаються, згідно сукупності джерел, з кінця XVI поч. XVII століття[15,с.4-5].

Розглянемо події з позиції сходження козацтва до свого політичного тріумфу і утворення ним, як елітою, політичного витвору по власній козацькій моделі, середньовічної української держави. Сукупність наявних джерел дає нам право наголошувати, що у XVII столітті козацтво виступило визнаним ідеалом справедливого вирішення політичних, соціальних і релігійних проблем українського народу, виразником і захисником давніх мрій і сподівань, як козацтва, що стало панівною верствою (елітою), так і усього українського народу. На визвольні змагання з Річчю Посполитою, козацтво надихала національна духовна еліта, що обстоювала православну віру, як головну умову життя українського народу. В цей час відбувається об'єднання інтелектуальної еліти, військово-політичної, духовної для боротьби за відновлення незалежності української козацької держави. Козацькі повстання і війни під національними гаслами пробуджують усе українське суспільство. Це пробудження, своєрідна кристалізація української національної свідомості, козацьким елітним станом, і спричинило національно-визвольну війну українського народу в 1648 році, на чолі якої стали представники усього (реєстрового і нереєстрового) козацтва, представники середніх верств населення, козацька старшина, шляхта, власники незначних земель промислів, майстерень. Завдяки добре організованій українській еліті XVII століття, козацтву, національно-визвольна війна визначалася масовістю і організованістю[3,с.38-39].

Для глибокого розуміння суті історичних подій в Україні в XVII столітті, має неабияке значення дослідження діяльності української козацької еліти: політиків, дипломатів, політичних, військових діячів, які стояли біля витоків української козацької держави і були творцями останньої. Сподіваюся, що з'ясування цієї непрості проблеми ми започаткуємо перспективний напрямок наукового пошуку, оскільки створення української козацької держави проходило у час формування національної еліти з її подальшою конкретно історичною діяльністю та роллю, як військових полководців, політиків, дипломатів і адміністративних управителів[17,с.111-112].

Отже, у середині XVII століття провідною верствою українського суспільства стало козацтво, політичні ідеали якого сформували ідею створення української держави й виробили практику боротьби за її утвердження. Козацтво виступило рушійною силою у національно-визвольній війні українського народу, політичним наслідком елітної діяльності якого, стало функціонування національного державного організму з республіканською демократичною формою правління, як зазначав Д.Дорошенко: «козаки зайняли в ній становище організуючої, правлячої й економічно панівної верстви»[6,с.352-353].

Саме із середовища козацтва, насамперед реєстрового вийшли найбільші сподвижники (еліта) гетьмана України Богдана Хмельницького, організатори національного повстання[9,с.97-103].

Як зазначають джерела, найбільше коло однодумців (еліту) гетьмана України Богдана Хмельницького склали: Корсунський полковник Максим Нестеренко, сотник Чигиринського полку Федір Вишняк (Вешняк-Якубович) і Кіндрат Бурляй, які після перемоги повстання стали відповідно чигиринським і гадяцьким полковниками, сотник

Черкаського полку Богдан Топига, згодом полковник цього ж полку, заступник Богдана Хмельницького як наказний гетьман. Кілька видатних старшин вийшло із Білоцерківського полку - Яцина Люторенко, Іван Гиря, Сава Москаленко, які у 1648-1651 рр. поперемінно очолювали цей полк. З Кропивни на Лівобережжя походив Филон Джалалій, який також був полковником Прилуцьким (1649) і Кропивницьким (1650) полків[7, с.65-66].

Елітою гетьмана України Богдана Хмельницького були і керівники підрозділів повсталого козацтва, як у свій час брало активну участь у чорноморських походах, зокрема Іван Ганжа (сортатник Павлюка), призначений уманським полковником у 1648 р. Елітою гетьмана України Богдана Хмельницького були і представники козацької старшини Запоріжжя, які свій досвід використовували при улаштуванні української держави використовуючи свій авторитет серед запорозького козацтва. Однак, як вважає дослідник В.В. Опанасенко, формування української еліти проходило не тільки з козацьких старшин Запоріжжя. На його думку формування еліти при розбудові держави проходило насамперед із реєстрового козацтва, яке мало великі заслуги перед військом і народом. Так у Зборівському реєстрі 1649 р. значаться козаки: Апостол (Андрусівська сотня Миргородського полку), Олександр Берло (Корсунський полк), Гаврило та Іван Безбородьки (Жаботинська сотня Чигиринського полку), Лукаш Безбородько (Оловятинська сотня), Андрій Безбородько (Оловятинська сотня) Василь і Михайло Гамалії (Черкаський полк), Яцько і Лазар Горленки (Прилуцька сотня), Петро і Костянтин Забіли (Чернігівський полк), Іван Кіндратович Лизогуб (Грем'янівська сотня Переяславського полку) тощо. Саме ці ініціативні особистості козацької старшини стояли біля джерел формування української державної еліти, саме від них йдуть витоки відомих елітних старшинських родів - Апостолів, Берло, Безбородьків, Гамалій, Горленків, Забіл, Лизогубів[9,с.97-98].

Еліту української держави в час національно-визвольної війни українського народу складала і українська шляхта, яка однак не відігравала поряд з елітою запорізького козацтва великого значення, вступаючи у військо Богдана Хмельницького православна шляхта вливалася в ряди козацької старшини. Цим вона підтримувала політичну систему української держави зберігаючи право на свої давні маєтності. З свого боку гетьман України Богдан Хмельницький охоче включав в свою еліту шляхтичів враховуючи їхню лояльність до нової української держави, досвід адміністративної діяльності, освітній ценз. Багато з українських шляхтичів було призначено на посади отаманів, сотників, а генеральним писарем зокрема був шляхтич з Овруцького повіту Іван Виговський. Посада генерального писаря, якого називали "міністром внутрішніх справ" та "гетьманським канцлером", набула значної ваги у політичному житті України. Взагалі, наголошував М.С.Грушевський: "... військово-державний устрій, хоча і належав до самого суто козацького стану, до одного тільки війська запорозького, уже за десятиліття панування гетьмана Богдана Хмельницького прийняв характер загальнонаціонального уряду. Український козацький уряд як і українська держава вийшли так швидко, оскільки було ряд загроз, перша перед поляками та Московською державою з якою треба було вести переговори від імені вде Української козацької держави". Одже гетьман став володарем Української держави, та головно українського уряду, якому змушена була підлягати і виконувати всі накази вся Україна. В цей же час, наголошував М.С.Грушевський: "...гетьман України був і головою всього українського війська, а тобто полководцем. Військовий штаб гетьмана займає місце кабінету міністрів, який був урядом України. Весь уряд оточувала генеральна старшина: обозний, суддя, осоул, генеральний писар, військові чиновники полковники, які складали військову раду. Новий лад Української держави був класовий. Хмельницькому геніальною думкою вдалося об'єднати Січове суспільство, шляхту в усі українські стани, український народ, влити їх всіх у лоно української державної машини"[5,с.300-304].

Продовження реальної дії цієї української державної машини ми спостерігаємо в час коли старшина після смерті гетьмана України Богдана Хмельницького забажала продовжити українське державне життя і в охід гетьманичи Юрася, вибрала гетьманом України довголітнього військового писаря, енергійного гетьмана України Івана Виговського. Новий гетьман Української держави був дуже досвідченим в державних справах людиною. Гетьман України Іван Виговський за виразом М.С.Грушевського: "...був чоловік дуже досвідчений, розумний, бувалий, не кепський політик, притім без сумніву патріот України, завзятий будіник Української держави. Він оточив себе одностайними старшинами, що разом з ним бажали розбудувати незалежність України. Був він український шляхтич і граф з київського Полісся, який з самого початку свого гетьманування почав продовжувати політику Богдана Хмельницького. Він дотримувався нейтралітету з Московською державою, Швецією, Кримським ханством в Польщею, щоб забезпечити спокій в Україні і дати можливість утвердитися українській державності, утвердити свою власну позицію в українському народі і суспільстві, як гетьмана України. Він перекинув на свій бік татарську орду, що була перекинула свої політичні симпатії на сторону Польщі, уклав з Швецією союзну угоду, за якою "шведський король признавав Україну та військо Запорозьке. Добився від Польщі визнання Української держави. Йому залишилося врегулювати відносини тільки з Московією, яка обурилась відходом Української козацької держави від союзу з нею". Однак це сталося тому, наголошував М.С.Грушевський: "...що гетьман України Іван Виговський побачив, що у зовнішньополітичних стремліннях Москва не підтримує Україну. З Москви вказували, щоб він не воював своїх ворогів і чекав. Не залучав допомогу татар. Однак гетьман Іван Виговський під Полтавою розгромив прихильника Москви Пушкаря. Сам Пушкар наклав головою. Полтаву було здобуто, всіх повстали тяжко покарано. Своім вчинком гетьман України Іван Виговський розірвав відносини з Московією і уклав відносини з шведським королем Карлос Густавом. З поляками заключив Гадяцький договір, яка визнавала незалежним "Велике Руське князівство". Власне після цього він у 1659 році пішов на Дніпро, наголовного противника, оскільки Москва виступила проти гетьмана Івана Виговського. Московське військо почало підбивати під себе Сіверську Україну і обложило полковника Гуляницького в Конотопі. Гетьман України діждавшись підмоги татар вирушив під Конотоп. Московське військо не мало докладних відомостей про військові сили українського гетьмана.Український гетьман розташував військові позиції так, що московське військо попало під два вогні, з однієї сторони на удар козаків, з другої сторони на удар татар". Як наголошував у своїх дослідженнях Конотопської бити історик М.С.Грушевський: "...стався небувалий погром московського війська. Геніальною полководською традицією гетьмана України Івана Виговського все московське військо було знищено, а московські воєводи попали в полон. Головнокомандувач князь Тркебейской втік з поля бою з соромом і покинув Україну"[5,с.309 - 310].

Отже своєю великою перемогою, гетьман Іван Виговський захистив Українську державу. Іван Виговський заснував державну канцелярію, яка вела все діловодство української держави і козацького війська [1, стбл. 452-470, 471]. Його політична діяльність була продовжена і утверджена, як щоб не традиційна українська зависть та зрада “польських та українських шляхтичів”, які склали більшу половину української державної еліти [5, с. 310].

Із шляхтичів українську козацьку еліту становили полковники Іван Богун (Чигиринський полк, 1649; Калиницький полк, 1650, 1651, 1653-1657; Паволоцький полк, 1658-1664), Данило Виговський (Бихівський полк, 1648-1659), Остап Гоголь (Калиницький полк, 1649, 1674; Подільський полк, 1654), Михайло Громка (Білоцерківський полк, 1649-1651), брати Гуляницькі Григорій (Ніженський полк, 1656-1659), та Іван (Стародубський полк, 1656-1657), Антон Жданович (Київський полк, 1650-1653, 1655-1656; Чигиринський полк, 1656) і т. д. Отже, як бачимо козацьку еліту української держави склали різні верстви українського суспільства. Джерела дають підстави вважати, що українську еліту також склали і вихідці із середовища заможних міських обивателів та міського духовенства. Отже в цілому сформована внаслідок боротьби за державність еліта становила різні стани, однак займаючи вищі військові та адміністративні посади дані верстви зливалась воедино і називалась у суспільстві, як козацька старшина, а згодом генеральна старшина. Найбільшою владою користувався гетьман України, однак генеральна старшина становила еліту, яка поділяла з ним військову, адміністративну і політичну владу. Прерогативою генеральної старшини, на думку М.С.Грушевського: “... була її участь у нарадах з гетьманом, тобто можливість впливати на прийняття відповідних рішень в державі”. Генеральній старшині, як найвищій українській еліті, належало право доповідати гетьману про державні справи, вона становила ядро Старшинської Ради, яку М.С.Грушевський називав: “найближчим штабом та Радою Міністрів гетьмана України” [5, с. 197].

Таким чином, вірно наголошує В.В.Опанасенко: “за часів гетьмана України Богдана Хмельницького козацька старшина стала відособлена від загалу козацтва, прошарком. Наділена головними ознаками елітного становища-правом військової, державної і судової влади, великим землеволодінням і усвідомленням своєї соціальної цілісності й незалежності української держави, але не проявляла однак орієнтації в політичних орієнтаціях і діяч” [9, с. 102-103].

Отже козацтво та обирали із його середовища незалежно від станової приналежності, козацька старшина, дуже швидко перетворилася у еліту суспільства, як вірно наголошує Валерій Смолий: “козацтво з стану гнаного і переслідуваного перетворилося на провідну верству тогочасного українського суспільства, через яку, по суті, переломлювалися основні тенденції політичного, господарського та етнокультурного розвитку України” [12, с. 35-36].

Без сумніву, що як національна еліта і творець української держави, козацтво, повинно було мати свою військову політику, доктрину, суму поглядів, які повинні були мобілізувати державу і її збройні сили. На нашу думку, така стратегія кристалізувалася на союзі козацької еліти з елітою української православної церкви. Такий союз, вірно наголошує І.С. Стороженко, сприяв бурхливому розвитку культури, освіти, пробудженню національної свідомості, вів до консолідації українського народу, як нації. Останнє викликало злиття козацької еліти з широкими масами населення простого козацтва на ґрунті релігії, мови та звичаєвих традицій. Визнання народом України козацтва за провідну верству (еліту) українського суспільства виражалося в першу чергу в тому, що він (народ) вбачав у ньому (козацтві) свого захисника та носія найкращих людських якостей: рицарства, доблесті, честі, гідності [14, с. 30-33].

Саме завдячуючи цим якостям, козацтво і стало елітою, ідеалом, який повів націю до боротьби за незалежність. Розмах національно-визвольної боротьби, значні успіхи потягом 1648-1649 років утвердив віру козацької еліти у можливість досягнення повної незалежності Української держави [13, с. 11-12].

За умов значних перемог кристалізація національної еліти проходила дуже швидко і ставши незалежною вона сама почала кристалізувати регіональну структуру влади, залишаючи за собою право впливати на увесь процес українського державотворення по козацькому зразку [4, с. 34-37].

Привертає увагу той факт, що посилення ролі запорозького козацтва проходив у час бездержавності, що заставило українську еліту-запорозьке козацтво шукати моделі своєї власної державності на основі станового суспільства, втілювати власний козацький ідеал для оживлення українського державного організму. Завдяки наявності елітного січового устрою, наголошував В.Липинський і кристалізувалася українська козацька державність у XVII столітті [8, с. 22, с. 156].

Кристалізація основ національної еліти, державного козацького устрою України, зауважує О.Русакевич, надало новий статус козацькій еліті, “європеїзувало козацтво, наповнивши його новим шляхетським змістом” [10, с. 56-57].

Підсумовуючи наше дослідження зауважимо, що запорозьке козацтво, його елітні цінності у XVII столітті, елітні традиції стали символом і насагою в розбудові української козацької нації, державності, породили хвилю українського національного відродження, яке із часу держави Русь-України IX-XIV століть було припинено польсько-литовським впливом [2, 11, Ф. 210, Белгородський ствл., стовб, 498, а. 73].

Найбільш переконливим аргументом елітності запорозького козацтва є підтвердження його державних якостей: володіння органами публічної влади, населенням, територією, власною правовою, податковою, митною системами, армією, внутрішнім і зовнішнім суверенітетом. Усіма цими атрибутами при створенні української держави в XVII столітті володіла козацька еліта, яка концентрувалась в Запорозькій Січі. Запорозьке козацтво свою державну самостійність розвивало у взаємодії з українським народом. З нього еліта запорозька вийшла, в ньому черпала свої сили. За його ідеали і висунула ідею боротьби за утворення суверенної національної держави. Український характер Запорозької Січі, національний патріотизм її еліти, був дороговказом консолідації нації зокрема з її духовними представниками, яка піклувалася долею козацтва, що видно із послання від 28 квітня 1621 р. митрополита Іова Борецького іншим новопоставленим православним владикам: “щодо козаків, то цих рицарських людей ми знаємо, що вони наш рід, наш браття й православні Християне... Се ж бо то плем'я славного народу руського, з насіння Яфетового, що воювало грецьке царство на Чорному морі й на суходолі” [1, стбл. 442-472].

Тісний зв'язок з духовною елітою підвищувало рівень ролі козацтва, як національної еліти в очах усього українського народу, що дозволяло останньому витворити державну модель суспільно-політичного устрою середньовічної європейської козацької України [18, 2].

Реальна наявність в Запорізькій Січі елітного політично пануючого стану в якому лише козаки, які як еліта мали доступ до політичної влади, було перенесено в середині XVII століття і в суспільно-політичний устрій української козацької держави, якою теж, що було показано вище, керувала козацька еліта[19].

Список використаних джерел та літератури:

1. Акты ЮЗР. - СПб., 1878. - Т. 10.
2. Брехуненко В.А. Генеза політики Москви щодо України за доби гетьманування Богдана Хмельницького. // В кн. Богдан Хмельницький та його доба. - К., 1996.
3. Віктор Ідзьо. Русь-Україна в IX-XIV століттях. Наукове видання. - Львів, 2017р. - 860с.
4. Віктор Ідзьо. Українська держава в IX-XIV століттях. - Вид. 3. - Івано-Франківськ "Сімік", 2017р. - 800с.
5. Борисенко В.Н. Національно-визвольна революція 1648 р. в Україні (до постановки проблеми). // В кн. Богдан Хмельницький та його доба. - К., 1996.
6. Горобець В.М. Запорозький Кіш в політичній структурі козацької України (друга половина XVII-XVIII ст.) // В кн. Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. - Київ-Запоріжжя, 1977.
7. Грушевський М.С. Очерк истории украинского народа. - К., 1991.
8. Грушеский М. Ілюстрована історія України. - К. "Нукова Думка", 1992.
9. Дорошенко Д.І. Нарис історії України. - Львів, 1991.
10. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. - Львів, 1990.
11. Липинський В. Україна на переломі 1657-1659. - Відень, 1920.
12. Панасенко В.В. Становлення козацької старшини за часів Богдана Хмельницького. // В кн. Богдан Хмельницький та його доба. - К., 1996.
13. Русакевич О.М. Роль Запорізької Січі у формуванні української політичної культури. // В кн. Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. - Київ-Запоріжжя, 1977.
14. Російський Архів давніх актів (РДА).
15. Смолій В. Україна у другій половині XVII-XVIII століть. Основні напрямки соціальної політики. // В кн. Історія українського середньовіччя. Збірник наукових праць в 2-х частинах. - К., 1995. - Частина 1.
16. Смолій В.А., Степанков В.С. Правобережна Україна в другій половині XVII-XVIII ст.: Проблема державотворення. - К., 1993.
17. Стороженко І.С. Волинь і Поділля у стратегічних планах Богдана Хмельницького // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали V-х Всеукраїнських читань. - Київ-Черкаси, 1995.
18. Степанков В.С. Політична роль Запоріжжя в розвитку національної революції 1648-1676 років. // В кн. Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. - Київ-Запоріжжя, 1977.
19. Турбик А.О. Проблема територіальної та хронологічної локалізації першої Запорізької Січі. // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. - Київ-Запоріжжя, 1977.
20. Турбик А.О. Антон Жданевич: політик, дипломат, полководець. // В кн. Богдан Хмельницький та його доба. - К., 1996.
21. Baranowski B. Powstania chlopski nac ziemiach dawej Rzeczy-Pospolitej. - Warczawa, 1952.
22. Bisaccione. Historia delle guerre civili. - Bolonia, 1653.

